

ПАДАЛКА
Сергій Сергійович,
аспірант НПУ
ім. М.П. Драгоманова
seriogap@ukr.net
(м. Київ)

ПРОЯВИ ПОБУТОВОГО ХАБАРНИЦТВА ТА СПОСОБИ ПРОТИДІЇ ЙОМУ НА СЕЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

На основі репрезентативного кола джерел, масиву літератури розглянуто зміни в проявах побутового хабарництва та передумовах корупційних діянь селянства в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Наукова література, яка включає проблеми соціальних відносин лише почасти розглядає проблему зловживань бюрократії, а також прояви форм порушень з боку громадян тощо. Важливість окресленої проблеми зумовлюється, перш за все необхідністю мати чітке уявлення про соціально-економічні реалії українського суспільства. З'ясовано, що після 1861 р. в підросійській Україні склалась низка нових економічних, політичних, соціальних передумов поширення корупційних зловживань, а також були відкриті нові більш якісні засоби протидії хабарництву. Враховувався фактор наступності та перспективності у розвитку соціальної сфери українського суспільства. Значна увага приділена з'ясуванню історичних чинників, зсувів у орієнтирах та оціночних судженнях суспільних верств.

Вперше в історіографії на основі специфічного методологічного інструментарію проаналізовано роль різних верств селянства в поширенні хабарництва, а також з'ясоване місце ринкових відносин у соціально-економічній розбудові українського суспільства.

Ключові слова: чиновник, хабарництво, казнокрадство.

MANIFESTATIONS OF DOMESTIC BRIBERY AND WAYS TO COUNTERACT IT IN THE VILLAGE OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

On the basis of a representative range of sources, an array of literature, changes in the manifestations of domestic bribery and the preconditions for corrupt acts of the peasantry in the second half of the XIX – early XX centuries were considered. Scientific literature, which includes problems of social relations, only partially addresses the problem of abuse of bureaucracy, as well as manifestations of forms of violations by citizens, etc. The importance of the above problem is predetermined, first and foremost, by the need to have a clear idea of the socio-economic realities of Ukrainian society. It was found that after 1861 in the Russian Ukraine a number of new economic, political, social preconditions for the spread of corruption abuses were created, as well as new, more qualitative means of combating bribery were discovered. The factor of continuity and perspective in the development of the social sphere of Ukrainian society was taken into account. Considerable attention is paid to the clarification of historical factors, landmarks in orientation and evaluative judgments of the social strata.

For the first time in the historiography, based on specific methodological tools, the influence of different peasant groups has been analyzed which contributed to the spread of corruption abuses, as well as ways of developing a market environment.

Key words: official, bribery, embezzlement.

ПРОЯВЛЕНИЕ БЫТОВОГО ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА И СПОСОБЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЕМУ НА СЕЛЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

На основе репрезентативного круга источников, массива литературы рассмотрены изменения в проявлениях бытового взяточничества и предпосылках коррупционных деяний крестьянства во второй половине XIX – начале XX веков. Научная литература, которая включает проблемы социальных отношений частично рассматривает проблему злоупотреблений бюрократии, а также проявления форм нарушений со стороны граждан. Важность обозначенной проблемы обусловлена, прежде всего необходимостью иметь четкое представление о социально-экономических реалиях украинского общества. Установлено, что после 1861 г. в Подросийской Украине сложилась ряд новых экономических, политических, социальных предпосылок распространения коррупционных злоупотреблений, а также были открыты новые более качественные средства противодействия взяточничеству. Учитывался фактор преемственности и перспективности в развитии социальной сферы украинского общества. Значительное внимание уделено выяснению исторических факторов, изменений в ориентирах и оценочных суждениях общественных слоев.

Впервые в историографии на основе специфического методологического инструментария проанализирована роль различных слоев крестьянства в распространении взяточничества, а также выяснено место рыночных отношений в социально - экономическом развитии украинского общества.

Ключевые слова: чиновник, взяточничество, казнокрадство.

Різновидом хабарництва були побутові його форми, що проявлялись через давання хабарів у школах, лікарнях та інших державних установах. З посиленням державної влади з'являлись чиновники, які за своїм призначенням повинні були вирішувати важливі питання та проблеми розвитку суспільства за фіксовану державну платню. Зберігався звичай робити подарунки чиновнику з метою отримання прихильності з його боку. Царський режим другої половини XIX ст. мовчазно потурав поширенню побутового хабарництва. Неспроможність уряду забезпечувати чиновників достатньою платнею і була власне передумовою його поширення в значних масштабах, особливо на місцевому рівні [7, с. 221]. Небезпека побутового хабарництва полягала в тому, що воно ставало звичаєвим явищем, закладало певні соціальні стереотипи поведінки. Відповідно дослідження Є. Перцова, хабарі поділялися на три види. Перший – хабар натурою. До нього відносилися обіди, подарунки на пам'ять любові і дружби, сюрпризи в дні народження самого хабарника, його дружини і дітей, свідомо забуті речі за столом чи в будинку хабарника; продаж рухомого майна і поступкам дворових людей, без плати грошей. Другий вид становили хабарі, що бралися грошима. Часто таку роль виконували асигнації, які обмінювалися на золото і срібло. Третій вид – взаємні послуги. Є. Перцов радив чиновникам: «Когда придет посетитель, примите вид озабоченного делами человека: слушайте рассеянно, отвечайте нехотя; когда проситель примется изъяснять вам обстоятельства своего дела... сделайте самую неприятную мину, если можно гримасу, уставьте на него мутные глаза и повторяйте ежеминутно отрывистым голосом: «да-с, да-с...», до тех пор, пока проситель не догадается, что вам некогда, и не откланяется до другого свободного времени. Опять явится, опять примите его так же; он явится в третий, пятый, десятый раз; не

изменяйте при нем физиономии до той самой минуты, когда он прошепчет, что будет вам благодарен» [5].

Сільські лікарі часто перебували у соціально-економічних умовах, які спонукали їх вдаватися до пошуку додаткових «джерел» прибутку і ставати на шлях хабарництва. В 1881 р. сільські лікарі одержували 400 руб. в рік. Крім того, їм виділялося додатково 100 руб. на роз'їзди. Цих мізерних коштів не вистачало, аби можна було добросовісно виконувати обов'язки, вчасно об'їжджати волості. Багато хто з лікарів діяли за принципом: коли обов'язків багато, «краще не робити нічого» та намагалися «не висовуватись» з повітових міст. Найвигіднішим для лікарів було додержання належної аудієнції з повітового начальства. Нерідко після вилікування від тяжкої хвороби когось із начальства чи його сім'ї можна було одержати «винагороду». Фельдшери сільських лікарень у більшості своїй вимагали «хабар» від пацієнтів, не лише за лікування, а й оплати за казенні ліки [6].

Гайсинський санітарний лікар Подільської губернії Г. Ребрина брав хабарі з власників торгово-промислових установ. У 1890 р. Г. Ребрина вимагав хабар від власника волонні, що належала винокурному заводу Гершко. Він склав протокол про антисанітарний стан волонні («виявив» 20 заражених волів), у такий спосіб чинив тиск, вимагаючи гроші та спирт [10, арк. 44].

Хабарництво було звичним явищем при рекрутських наборах. Діюча до 1874 р. традиційна система рекрутських наборів базувалась на суперечностях у взаємовідносинах влади і суспільства. Держава чітко відділяла привілейовану частину суспільства від основної маси населення, звільнюючи цілі категорії осіб від несення рекрутської повинності (дворян, купців, духівництво, почесних громадян).

З боку влади спостерігався примус. Подушне населення було зобов'язане виконувати військову повинність. У випадку відкупу від неї на міські і сільські товариства накладалося велике матеріальне і фінансове навантаження. Суспільство, в свою чергу, намагалося вирішити проблему рекрутської повинності різними способами, не завжди законними. В досліджувані роки

продовжувала зберігатися практика покупки рекрутських квитанцій і зарахувань по них, а також наймання стороннього рекрута. Якщо легальні запобігання рекрутської повинності були недоступні для населення, то воно вдавалося до запобігання фізичної шкоди, розділу сімей тощо.

Дані чинники свідчили про глибоке несприйняття військової служби в такому вигляді, суспільством. Той факт, що армія використовувалась, як місце виселки для злочинців, і інших аморальних суспільних елементів, ще більше загострювали конфлікт між суспільством і державою. Нерідко міські жителі разом з родичами намагалися об'єднати свої капітали, аби зареєструватися як купці і не служити у війську. Такі способи уникнення повинності свідчили, що громадяни намагалися не упустити жодної можливості, аби уникнути служби. Існувала й практика найму заступників. Система рекрутських наборів перешкоджала владі запобігання ухилянню від служби. Більша частина населення ставилася до армійської служби негативно. Часто із сіл рекрутів проводжали похоронними обрядами, плачем родичів. Картина дещо змінилася в пореформені роки, коли було удосконалено законодавство та скоротилися строки служби. Тому все більше громадян одержали можливість відкупитися від рекрутства, придбавши залікові квитанції і наймаючи охочих тощо. Можна стверджувати про зародження комерційної складової у системі призову. Інститут найманства не одержав поширення в силу низького майнового становища пересічних громадян. Відкупитися від наборів могли лише від 10–15% громадян. Зловживання чинилися, головним чином, у справі призначення рекрутських заступників. Законодавство допускало, що для того, аби родина відбула свою чергу, але не постачала рекрута з власних резервів, могла найняти людину, яка б добровільно, за певну платню, пішла в армію замість чергового рекрута, або придбала квитанцію, яка надавала право не служити в армії. Водночас були спритні ділки, у більшості випадків які купували викупні квитанції і продавали їх. Газета «Киевлянин» писала про те, що під час чергового набору в 1869 р. євреї Києва скупили всі викупні квитанції, і

продавали їх по 100 руб. Судові тяжби чекали на хабарників, які допускали махінації при складанні чергових списків [6].

Хабарництво при рекрутських наборах відбувалося в силу давньої традиції, коли у плутанині посімейних рекрутських списків були зацікавлені селяни, міщани та влада. Міські думи часто закривали очі на процес обліку тих, хто підлягав набору. Сільські громади в свою чергу з порушеннями виносили вироки про призначення в рекрути. Місцеві казенні палати неефективно організовували набір.

У звіті про набір у рекрути протягом 1870–1871 рр. подільський губернатор вказував на те, що в губернії були громади, в яких діяли посімейні рекрутські списки, що були складені 15 років тому. Правом наймати в рекрути замість себе охотників, «вдало» користувались євреї. В 1867 р. у записці Подільського губернатора адресованій генерал-губернатору, йшлося про те, що «признано самой вредной мерой разрешение евреям нанимать в рекруты за себя охотников, как ведущую к поколебанию нравственности крестьян и постоянным злоупотреблениям, допускаемым должностными лицами волостных управлений по поискам евреев». Євреї порушували цим самим ст. 567 «Уложения о наказании». За даними Київського губернатора, в губернії було чимало випадків, коли охотники здавалися у рекрутський набір за підробними документами, а зловживання приховувалися самими повітовими рекрутськими присутствіями.

У 1867 р. Київське губернське рекрутське присутствіє повідомляло, що поступив у рекрути арештований за крадіжку в Білій Церкві Х. Рисич під прізвищем селянина П. Мизькова з Липовецького повіту. За Гостомельське єврейське товариство поступали в рекрути по найму за 60 руб. [11, арк. 46].

У Гайсині діяла ціла група євреїв, яка скуповувала, а потім перепродувала охотників. Схема була наступною: довірені особи їхали по селах, де були шинки, що належали євреям, укладали угоду з молодими селянами, давали їм на певний строк – часто до Різдва в позичку горілку, гроші тощо. Під час свята, вимагали сплати боргу. Як правило, у селян платити не було чим. Євреї

тиснули на свого боржника, і водночас продовжували його споювати. Доведеному до крайньої межі селянину, пропонувалось поступити в рекрути. Після того, як селянин погоджувався, єврей ставав власником даного селянина. З початку січня цих людей звозили в місто, запирали в кімнати і продовжували напувати горілкою. Кому потрібний був найманець, той ішов у відоме місце та купував.

У 1866 р. в Чигиринському повіті відставний колезький секретар В. Дунаєвський брав із селян гроші за сприяння при прийомі поставлених ними охотників в рекрути [12, арк. 48]. Таких прикладів було безліч у наступні роки. Після відміни рекрутчини та введення військової повинності, відкуп від служби в армії залишався масовим явищем. У 1878 р. у Київській губернії з 25812 чол. внесених до списків було призвано на службу лише 6708 чол. [13, арк. 24].

У 1866 р. кримінальна відповідальність за дачу хабаря без обтяжуючих обставин була відмінена. Під статтю закону потрапляли лише ті, хто супроводжував свої дії схилянням посадових осіб до злочину по службі. Внаслідок цього, вміння давати хабар ставало витонченим ремеслом. Хорошим тоном також вважалося пожертвування великих сум на «благодійні» заходи, які проводилися під патронатом дружин високих державних чиновників [2, с. 448].

Купці для того, аби одержати в оренду лавку, змушені були давати хабарі. Купці одержували великі прибутки внаслідок відкупів. Аби взяли відкуп, він мав задобрити чиновника. Одні це робили пригощаннями, інші – посилали горілку та гроші, треті брали «на жалованье». Очевидці говорили, що винні відкупщики «поработили» країну, зростали обсяги п'янства, що давало такі прибутки, які прирівнювалися з даниною, яка збиралась в часи татаро-монгольського іга. У відкупщиків залишалась половина тих коштів, які мали надійти до держбюджету. Вони опікувалися збереженням високих прибутків. Відкупщики щедро витрачались на потреби губернаторів, канцелярій, голів казенних палат, поліцмейстерів, справників, радників питейного відділення, винних приставів, окружних, столоначальників, секретарів поліції, секретарів

земського суду, приватних приставів, станових, квартальним наглядачів. Платили грошима, горілкою.

Окремо слід сказати про схильність до хабарництва селянства. На думку Ю. Присяжнюка, поширені у хліборобському середовищі хабарництво, дрібні крадіжки були міцно пов'язані з традиційними господарськими та побутовими митарствами, за великим рахунком, їх не вважали власне злочинними діями. Отже, оцінка хліборобами такого явища як хабарництво, була неоднозначною. «Шаруватість народної свідомості» можна окреслити наступним чином: якщо власне інтереси селян забезпечувалися у зрозумілій і прийнятній для них спосіб, то побори поставали як втілення «добра»; якщо ні, то такі ж дії перетворювалися на «аморальні». Чи були підстави у сучасників дорікати землеробам за цю подвійну хитрість? Певно, що мінімальні. Адже «надійним адвокатом» їм слугував вище згадуваний земельно-господарський чинник. Традиційні поземельні відносини значили для селянського загалу щось істотно інше та більше, ніж будь-які сумнівні фінансові махінації. І тому нічого дивуватися, що хлібороби не демонстрували «модернізованої громадянської самосвідомості» в разі втручання в їхнє повсякденне життя «людей державних» [7, с. 289–290].

Селянське самоврядування, яке вводилося після 1861 р., не створило ефективних запобіжників протидії зловживанням місцевого начальства. Передусім, царизм систему управління селянами вибудував за адміністративно-поліцейським принципом, з тим аби підібрати для управління селянами з їх же середовища слухняних виконавців своєї політики. Двоступенева система, в якій селяни для вирішення господарських питань об'єднувались у сільські громади, а для найближчого управління і суду – у волості, у своїй ідеї була позитивною, однак сам процес мав ряд недоліків. Оскільки освітній рівень селянства та його обізнаність у тодішньому законодавстві були незначні, то, звісно, такий факт, як наявність лише селян в органах самоврядування, не міг не вплинути на їх діяльність. Селяни в силу багатьох причин (незадоволенням викупною операцією, покладання утримання органів самоврядування на плечі селян) не

визнавали нововведень, а то і бойкотували їх створення, відмовлялись від виборів. Унаслідок гостро поставала проблема якісного кадрового забезпечення органів самоврядування на селі: мирових посередників, повітових мирових з'їздів та губернських у селянських справах присутствій. Більше ефективно і відносно відкрито діями губернські присутствія, на які покладалося завдання загального нагляду. Дуже часто до органів самоврядування обирались ті, хто не міг виконувати відповідних функцій. Причина була у недосконалій виборчій системі та наявності права передачі свого голосу на сході будь-кому з громади. Такий принцип призводив до того, що голос можна було «купити» або отримати в дарунок від іншого селянина за якусь послугу. Як правило, отримували «зайвий» голос заможні селяни, послугами яких користувались бідні. Серед селян практикувалось «частування» горілкою або вином своїх односельців аби ті обрали даного кандидата на ту чи іншу посаду. Організація сільського управління спонукала до зловживань владою. «Перше місце» займав сільський староста. Він скликав і розпускав схід, від нього залежала ефективність вирішення селянських справ. Згідно із законодавством, він мав забезпечувати дисципліни на зборах селян. Для цього в нього було достатньо повноважень. Потрібна була лише ініціатива та добросовісність у роботі. Функції старости поділялись на громадські і поліцейські. Другі були аж ніяк несумісні і не відповідали принципам самоврядування. Вони вносили аномалію в селянське самоврядування. Посадова особа, обрана селянами й оплачувана ними, змушена була виконувати примусові дії відносно останніх. Величезна залежність сільських старост від різних органів, посадових осіб перетворювала його у виконавчий орган цих інстанцій, але лише не завдань громади. За цих умов відкривалася безліч можливостей зловживань владою. Архівні матеріали подають масу прикладів хабарництва старост, скарг на них з боку селян до мирових посередників. Чимало старост не користувались повагою серед селянства. Серед причин такої поведінки була і низька зацікавленість даною посадою і самих старост. Кандидати займали цю посаду без особливого ентузіазму через відсутність матеріальних стимулів. Громада призначала

старостам мінімальну зарплату, що складала переважно від 13 до 30 руб. на рік [3, с. 8].

Губернські по селянських справах присутствія часто виявляли схеми хабарництва, які мали місце при розвертанні земельних угідь. У 1913 р. проведення ревізія у Новоградволинському повіті виявила хабарництво серед вільнонайманих землемірів. Незважаючи, на те, що вони працювали на основі угоди, яка передбачала виплату по 1 руб. за десятину заміреної землі і по 50 коп. за десятину відведеної землі, землеміри вимагали по 400 руб. винагороди за розверстання земельних угідь [14, арк. 34].

Велика кількість зловживань і порушень була пов'язана з виборами сільських старшин. У проханні селянина Чигиринського повіту Єфима Федоренка до Київського, подільського і волинського генерал-губернатора ідеться про один із випадків такого хабарництва: «В январе месяце в Александровской волости происходили выборы волостного старшины. На волостном сходе присутствовал местный мировой посредник, который предложил упрощения выборов в следующий способ: из каждого села избираются по одному кандидату, что и было сделано. Всех кандидатов было девять. Городской посредник на двух билетах написал «старшина» и «кандидат». Жребий «старшина» достался мне. Мировой посредник вручил мне знак. Кандидатом по жребию оказался крестьянин Елисей Кулинич. Прослуживши несколько дней я был вызван в город Камянку, где в местной Покровской церкви Каменский волостной старшина отнял у меня знак старшины и вручил Кулиничу. Всю эту процедуру проделали с распоряжения мирового посредника. При этом считаю, что это сделано в угоду управляющему именем Г. Каевскому – Матискину, ради того, что я происхожу из общества крестьян с. Бирок, с которым управляющий имеет постоянные споры по земельным вопросам. Также Матискин имеет родственные связи с мировым посредником» [13, арк. 22].

Самобутній земельно-господарський екстремізм селян часто спонукав відповідні дії місцевого начальства. Є підстави вважати, що саме такою логікою

користувався селянин с. Жорнища Липовецького повіту І. Гордієнко. В 1896 р. у Іванівського волосного старшини С. Вітюка, писаря К. Павленка, за хабар і могорич він «придбав» посвідчення на земельну ділянку під садибою, яка колись належала унтер-офіцеру Є. Міковському. В посвідченні було зроблено запис про те, що дані будівлі – це «пустопорожнє» місце. Унтер-офіцер подав до повіту клопотання, розглянути дану справу [12, арк. 112].

Селяни часто намагалися уникати звернення до волосного суду. Багато, хто з них не мав засобів на «здобрення» суддів. Тому більшість віддавали перевагу загальним судовим рішенням [14, арк. 125]. З'їзди мирових посередників традиційно оперативно реагували на скарги, які направлялись вищим посадовцям. У такому випадку губернатори гранично швидко одержували інформацію про зловживання, а також робили подання на звільнення. В 1882 р. Бердичівсько-Липовецький з'їзд мирових посередників звільнив волосного писаря В. Селецького за хабарництво при наділенні землі [10, арк. 4].

Поглибленню хабарництва сприяла неврегульованість відносин власності, особливо на землю. Селянам спочатку надавалась частина поміщицьких земель у користування. Вона визнавалась «неповною власністю» поміщиків (із забороною відчуження права користуватися і розпоряджатись нею). Дане рішення влади було компромісним, аби якось уникнути експропріації землі у одних і інших. Невизначеність і компромісність змін зумовили ситуацію, коли влада майже щомісяця вдосконалювала та видозмінювала законодавчі норми.

Таке врегулювання поземельних відносин зачіпало індивідуальні інтереси та спричиняло суспільну боротьбу за їх відстоювання. Антагонізм виник не стільки через половинчастість реформи, оскільки через відмову влади від примусу, внаслідок чого реформування поземельних відносин перетворювалося на компроміс [1, с. 197].

Нерідко спостерігалися посадові злочини і в діяльності органів селянського станового управління. Селянські старости чинили економічні злочини. Волосні старшини проблеми комбінації з казенними коштами. Чимало

їх було звільнено за зловживання владою. Волосні правління роздавали гроші державних селяни, які знаходились у банках, у формі позик під проценти, які привласнювались. Про хабарництво землемірів ішлося у проханні селянина с. Аполянки Уманського повіту Єфрема Радіонова до Київського генерал-губернатора. Є такі відомості: «Землемір земельної комісії Андрій Пхов, одержав хабар з місцевого селянина Семчука, і відвів його землю в тому місці де він просив, порушивши цим самим цілісність земельної ділянки, та рішення Уманської землевпорядної комісії» [10, арк. 12].

Значна частина звинувачень селян у хабарництві волосного начальства були надуманими. Селяни часто намагалися набалакувати на односельців, які займали відповідні посади, пригадуючи їм минулі кривди, образи, суперечки. В 1893 р. селянин с. Мала Стратієвка Брацлавського повіту Подільського губернатора звернувся з скаргою на сільського старосту І. Мураховського про привласненням ним 303 руб., з яких 200 руб. з орендної плати за корчму. Перевіркою було встановлено безпідставність звинувачень, підтверджено сумлінність виконання обов'язків старости [12, арк. 37].

При визначенні адресності, розмірів земельних наділів часто зловживали члени землеустрійних комісій. У 1906 р. в Липовецькому повіті член комісії Г. Герсеванов, приїхавши в с. Острожану, заявив сільському сходу, що продається маєток «Острожана», який раніше належав австрійським підданам Ластовецькому і Городиському. Г. Герсеванов пообіцяв, що, якщо селяни даного села і трьох навколишніх зберуть відповідну суму (40 руб. за десятину), то він поклопочеться, щоб дані володіння перейшли у їх користування. Селяни зібрали 6038 руб. І коли через місяць Г. Герсеванов не з'явився до селян, вони послали в Липовець уповноважених. З'ясувалося, що маєток не продавався, а «продавець» – хабарник знаходився в Сибіру [12, арк. 35].

Велика кількість зловживань хабарництвом здійснювалася під час виборів сільських старшин. У проханні селянина Чигиринського повіту Єфима Никифоровича Федоренка до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторів подавалася одна з таких схем: «В січні місяці в Александрівській

волості проходили вибори. На рівні органів самоврядування волостей (волосних сходів, волосних правлінь) службові зловживання були непоодинокими. Компетенція волосних сходів обмежувалась лише обранням осіб волосного правління, призначенням та розподілом коштів на утримання волосного правління, розкладкою податків, проведенням ревізій волосних правлінь, представленням списків рекрутів. Недоліком, що заважав роботі сходів, була відсутність пристосованих для цього приміщень. Рішення приймалися меншістю (грамотними селянами), за яке підписувались усі без заперечень. Вважалось, коли вирішено, то значить, нічого не вдієш – тільки ворогів наживеш. Контроль сходу зі сторони мирового посередника, створював додаткову напругу, несприйняття селянами таких самоврядних дій. Неграмотні селяни боялись цієї влади і не довіряли їй. Внаслідок такого звужувались можливості контролю влади за діями тих місцевих чиновників, які переслідували корисливі цілі».

Складову хабарництва містила оренда і суборенда сільськогосподарських угідь. Поміщики та заможні селяни практикували укладання з євреями таємних орендних договорів. Євреї, обходячи закони (1863 і 1865 рр.), масово скуповували на пільгових умовах польські помістя. Поляки при здачі їх в оренду надавали перевагу євреям-орендарям. А незаконність оренди робила її вигідною, для поміщика, ставлячи єврея в залежність від нього [9, с. 70]. Спроби губернаторів навести «порядок», припинити незаконну оренду не завжди мали успіх. Була очевидною неефективність обмежувальних заходів, які включали в тому числі й виселення. На Правобережній Україні євреї орендували чверть поміщицьких земель. У 1884 р. площа орендованих земель лише на Волині досягла 304,9 тис. дес., Поділлі – 240,1 тис., Київщині – 261,5 тис. дес. Земля орендувалась у 424 маєтках [8, с. 83]. Майже всі угоди з ними були неофіційними, що було дуже прибутково для поміщиків і рятувало їх від примусового продажу землі. Зростання цін на землю зумовлювало розширення суборенди, до якої вдавалися великі орендарі. Беручи в користування великі ділянки землі, вони «перероздавали» їх. З одного боку,

орендна земля, відіграла помітну роль у формуванні великого підприємницького господарства, з іншої – була предметом спекуляції. Таким чином, із сільськогосподарського виробництва вилучалися величезні кошти, штучно підвищувалися ціни на землю, посилювався тиск на дрібних орендарів. Крім того, допускались зловживання при оформленні орендних документів. Чинники «продавали» право на довгострокову оренду, оренду муніципальних земель. Часто договори на оренду нотаріально посвідчувалися тоді, коли вони укладалися з умовою сплати орендних платежів більш, ніж на рік наперед.

Невизначеність в чиншових відносинах створювало надійну основу для зловживань з боку як чинників, так і землевласників. У 1877 р. у Київській губернії було 133,477 чинників, які володіли 12, 733 дес. землі, 233 сажнями присадибної землі. Причому, 60% даної чисельності чинників володіло даними ділянками задовго до реформи 1861 р. При такій давності володіння землею, значна частина договорів представлялася у вигляді усних домовленостей [13, арк. 11].

Особливість побутового хабарництва в тому, що воно являло собою звичне явище повсякдення життя, і відображало певні соціальні стереотипи поведінки. Його прояви мали місце практично у всіх установах. Хабарництво процвітало при рекрутських наборах, землевпорядних справах. В існуванні даного виду хабарництва у однаковій мірі були зацікавлені, як ті, хто одержував, так і ті, хто давав хабарі, тобто місцеве начальство а також селяни і міщани.

Список використаних джерел та літератури

1. Борисович С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки) : монографія. Київ : вид-во НАДУ, 2007. 424 с.
2. Уложения о наказаних уголовных и исправительных 1885 года / сост. Н. С. Таганцев. Санк-Петербург, 1909. 1111 с.
3. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця : Велес, 2001. 88 с.
4. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : «Вертикаль», ПП Кандич С.Г., 2007. 320 с.

5. Перцов Е. П. Искусство брать взятки. Рукопись, найденная в бумагах Тяжалкина, умершего титульного советника. Тип. Н. Греча, 1830. 74 с.
6. Савкевич А. Сельская медицина в уездах юго-западного края. *Труд.* 1881. 27 апр. (№ 28). 24 с.
7. Субтельний О. Україна : історія : навч. посіб. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
8. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр. : соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДОНУ, 2003. 319 с.
9. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). Київ : ІЗМН. 1997. 92 с.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 623. Спр. 219. Арк. 14.
11. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 186. Спр. 123. Арк. 23, 29, 32, 33.
12. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 180. Спр. 421. Арк. 48.
13. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 205. Арк. 24.
14. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 711. Спр. 538. Арк. 235.

References

1. Borysovych, S. O. (2007). *Zakonodavche reguluvannya pozemel'nykh vidnosyn u Pravoberezhnij Ukraini (1793–1886 roky) : monografiya* [Legislative regulation of land relations in the Right-Bank Ukraine (1793–1886) : monograph]. Kyiv : vy'd-vo NADU, 424. [in Ukrainian].
2. (1909). *Ulozheniya o nakazanykh ugovnykh y'yspravytel'nykh 1885 goda* [Provisions on punished criminals and correctional 1885] / sost. N. S. Tagancev. Sank-Peterburg, 1111. [in Russian].
3. Melnychuk, O. F. (2001). *Administrativnyj aparat ta organy misceвого samovryaduvannya na Podilli u drugij polovyni XIX st.* [The administrative apparatus and local government in Podillya in the second half of the XIX century]. Vinnytsya : Veles, 88. [in Ukrainian].
4. Prysyazhnyuk, Yu. P. (2007). *Ukrayins'ke selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrainy : sociomental'na istoriya drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of the Dnieper Ukraine: the social history of the second half of the XIX – early XX centuries]. Cherkasy : «Vertikal'», PP Kandych S.G., 320. [in Ukrainian].
5. Perczov, E. P. (1830). *Yskusstvo brat' vzyatky. Rukopys', najdennaya v bumagax Tyazhalkyna, umershego tytul'nogo sovetnyka* [The art of taking bribes. The manuscript found in the papers of Tyazhalkin, the deceased title adviser]. Ty'p. N. Grecha, 74. [in Russian].
6. Savkevych, A. (1881). *Sel'skaya medycyna v uezdax yugo-zapadnogo kraya* [Rural medicine in the counties of the south-western edge]. *Trud* [Work]. 27 apr. (№ 28). 24. [in Russian].
7. Subtelnyj, O. (1993). *Ukrayina : istoriya : navch. posib.* [Ukraine : the story : teach. manual]. Kyiv : Lybid', 720. [in Ukrainian].

8. Temirova, N. R. (2003). Pomishhy`ky` Ukrayiny` v 1861–1917 rr. : social`no-ekonomichna evolyuciya [The landowners of Ukraine in 1861–1917 : socio-economic evolution]. Donecz`k : DONU, 319. [in Ukrainian].

9. Shherbak, M. G. and Shherbak, N. O. (1997). *Nacional`na polity`ka czary`zmu na Pravoberezhnij Ukrayini (druga polovy`na XIX – poch. XX st.)* [National Tsarist policy in the Right-Bank Ukraine (second half of the XIX – early XX centuries)]. Ky`yiv : IZMN, 92. [in Ukrainian].

10. *Central`ny`j derzhavny`j istory`chny`j arxiv Ukrayiny`, m. Ky`yiv (CzDIAK Ukrayiny`)* [Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv (CSHAK of Ukraine)]. F. 442. Op. 623. Spr. 219. Ark. 14. [in Ukrainian].

11. *CZDIAK Ukrayiny`* [CSHAK of Ukraine]. F. 442. Op. 186. Spr. 123. Ark. 23, 29, 32, 33. [in Ukrainian].

12. *CZDIAK Ukrayiny`* [CSHAK of Ukraine]. F. 442. Op. 180. Spr. 421. Ark. 48. [in Ukrainian].

13. *CZDIAK Ukrayiny`* [CSHAK of Ukraine]. F. 442. Op. 533. Spr. 205. Ark. 24. [in Russian].

14. *CZDIAK Ukrayiny`* [CSHAK of Ukraine]. F. 442. Op. 711. Spr. 538. Ark. 235. [in Ukrainian].

Рецензент:

Рогожа М.М., д.і.н., доцент

Надійшла до редакції 18.12.2017 р.